

ТОБАНИЯЗ ӘЛНИЯЗҰЛЫ – ХАЛЫҚ АЗАТТЫҒЫ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСКЕР

Болат Сагидоллаұлы Жұмағұлов¹

¹Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті (13-үй, Достық даңғылы, 050010 Алматы, Қазақстан), тарих ғылымдарының кандидаты, Әлем тарихы кафедрасының профессоры, <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>, E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

Андатпа. *Kіріспе.* Еліміз тәуелсіздігін алып, оң солымызды түгендей бастаған кезден елінің бірлігі мен жерінің тұтастығы үшін жан аямай күрескен сол жолда жанын қиған ерлер есімі құрметтеліп, ортамызға қайта оралып жатыр. Солардың бірі, бірі емес бірегейі - Кезінде саяси қуғын-сүргіннің құрбаны болған халық батыры, қоғам қайраткері, Адай уездік төңкеріс комитетінің бірінші төрағасы, Қазақстан Орталық Атқару Комитетінің мүшесі, елінің территориялық тұтастығы үшін күресушілердің бірі, айтулы қазақ азаматы Әланиязұлы Тобанияз еді. *Мақсаты мен міндеттері.* Тәуелсіздік таңы атқанға дейін оның есімі көпшілікке ашық айтылмады, ол туралы деректер құпия сақталды. Халықтан жасырды. *Нәтижелер.* Осы мақалада Тобанияз Әланиязұлының Маңғыстау өңіріндегі халық үшін жасаған қызметі, кеңес үкіметінің қазақтардың дәстүрлі шаруашылығын ойрандап, түбек халқының басына зобалаң туғызғандығы, сондықтан Тобанияз бастаған елдің бас көтерген азаматтырының сұрқия саясатқа қарсы күресі туралы қарастырылады. *Қорытынды.* Әрине, күші басым кеңес үкіметінің саясатын олардың өзгерте алуы мүмкін емес еді, ақырында Тобанияз бастаған белсенді қарсыласушылар ОГПУ Үштігінің үкімімен атылып, ал, ату жазасына кесілмегендері әртүрлі жазалау шараларына ұшырап, қуғын-сүргінге түскен еді. Халықтың мұңын жоқтап, жыртығын бүтіндеу жолында бастарын құрбандыққа тіккен ерлердің есімі ел есінде сақталады.

Түйін сөздер: Кеңес үкіметі, Маңғыстау уезі, Адайлар, ревком, аграрлық саясат, алым-салық, ОГПУ.

ТОБАНИЯЗ АЛНИЯЗУЛЫ – БОРЕЦ ЗА СВОБОДУ НАРОДА

Болат Сагидоллаевич Жумагулов¹

¹Казахский национальный педагогический университет имени Абая (д. 13, пр. Достык, 050010 Алматы, Республика Казахстан), кандидат исторических наук, профессор кафедры Всемирной истории, <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>, E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

Аннотация. *Введение.* С обретением независимости, начался процесс возрождения подлинной истории нашей страны и были с почетом возвращены из небытия имена тех людей, которые вели непримиримую борьбу за единство и целостность своей страны и отдали за нее свои жизни. И одним из них, можно смело сказать уникальным, был один из борцов за территориальную целостность своей страны, народный герой, общественный деятель, первый председатель Адайского уездного революционного комитета, член Центрального Исполнительного комитета Казахстана, выдающийся гражданин Казахстана Тобанияз Алниязулы. *Цель и задачи.* До провозглашения независимости его имя никогда не упоминалось публично, все данные о нем хранились в секрете, то есть он был неизвестен своему народу. *Результаты.* В этой статье рассматривается государственная деятельность Тобанияза Алниязулы в Мангистауском регионе на благо народа, политика советского правительства по разрушению традиционных форм хозяйствования, которое обрекло коренное население на бесчисленные страдания и борьба под его руководством лучших представителей казахского народа против этой губительной политики. *Выводы.* Конечно, они не могли изменить политику господствующей тогда тоталитарной власти и все активные участники сопротивления этой политике во главе с Тобаниязом Алниязулы были расстреляны по приговору Тройки ОГПУ, а те, кто не был приговорен к расстрелу, подверглись различным карательным мерам и преследованиям. В памяти народа будут вечно храниться имена героев-мучеников, которые положили на алтарь свободы и независимости свои головы.

Ключевые слова: Советское правительство, Мангистауский уезд, Адай, ревком, аграрная политика, принудительный сбор, ОГПУ.

IRSTI 03.20

TOBANIYAZ ALNIYAZULY - FIGHTER FOR THE FREEDOM OF THE PEOPLE

Bolat S. Zhumagulov¹

¹Kazakh National Pedagogical University named after Abay (13, Dostyk av. Almaty, 050010 Republic of Kazakhstan), Candidate of Historical Sciences, Professor of the Department of World History, <https://orcid.org/0000-0001-5637-187X>, E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

Abstract. *Introduction.* With gaining independence, the process of reviving the true history of our country began and the names of those people who waged an uncompromising struggle for the unity and integrity of their country and gave their lives for it were honorably returned from oblivion. And one of them, one can safely say unique, was one of the fighters for the territorial integrity of his country, a national hero, a public figure, the first chairman of the Adai District Revolutionary Committee,

a member of the Central Executive Committee of Kazakhstan, an outstanding citizen of Kazakhstan, Tobaniyaz Alniyazuly. *Goal and tasks.* Before independence, his name was never mentioned publicly, all data about him was kept secret, that is, he was unknown to his people. *Results.* This article discusses the state activities of Tobaniyaz Alniyazuly in the Mangistau region for the benefit of the people, the policy of the Soviet government to destroy traditional forms of management, which doomed the indigenous population to countless suffering, and the struggle under his leadership of the best representatives of the Kazakh people against this destructive policy. *Conclusions.* Of course, they could not change the policy of the then ruling totalitarian government, and all the active participants in the resistance to this policy, led by Tobaniyaz Alniyazuly, were shot by the verdict of the “troika” of the United State Political Administration (OGPU), and those who were not sentenced to death were subjected to various punitive measures and persecution. The memory of the people will forever keep the names of martyr heroes who laid their heads on the altar of freedom and independence.

Key words: Soviet government, Mangystau district, Adai, revolutionary committee, agrarian policy, forced collection, USPA

1. Кіріспе. Қазақ халқының кеңестік кездегі көрген қасіреті қашанда ұрпақтан ұрпаққа айтылып келгені мәлім. Сонау өткен ғасырымыздың 20-30 жылдарындағы ашаршылық нәубеті, тәркілеу науқаны, зорлықпен ұжымдастырып отырықшылдандыру, қолдағы мал-мүлкінен айыру халқымыздың тарихындағы қасіретті кезең ретінде ел есінде сақталып қалды. Осы саясаттың нәтижесінде қазақ халқы бұрын болмаған қатал зұлымдық пен қуғын-сүргінге ұшырады. Төңкеріс нәтижесінде билікті қолына алған кеңес үкіметі Қазақстанды жер байлығы мол, тек шикізат көзін беретін аймақ ретінде бағалады.

Бұл өңірдің табиғат жағдай ежелден-ақ көшпелі мал шаруашылығымен айналысуға қолайлы болатын. Ал, аздаған өзен бойларындағы ыңғайлы жерлер болмаса, негізгі аумақта ауа райының жазда ыстық, жауын-шашынның аз, топырақтың құнарсыз, сортаң және ащы болуына қарай мұнда егіншілік қанат жаймаған еді. Күнкөрістің негізгі көзі мал болды.

Кеңес үкіметі бұл өңірде бұрыннан қалыптасып, ғасырдан ғасырға ұласып келе жатқан дәстүрлі шаруашылық жүйесін аяусыз қиратып, халықты босқынға айналдырып, ата жұртынан айырған еді. Ал, қарсылық көрсеткендерін аяусыз жазалады. Ашығын айтсақ, шын мәнінде сол кездегі қоғамдағы өзгеріс, қайта құрулар халықтың біраз бөлігін құрбан ету арқылы жүзеге асырылған болатын.

Әрине, мұндай халыққа жат солақай саясатқа ел ішінде наразылықтың күшеюі заңды еді. Осындай жағдайда елдің бас көтерген азаматтары халықты соңынан ертіп, қарсылықтарын білдірді. Осындай істің басында болған, сол кезде ел ішінде ерекше беделге ие Тобанияз Әлниязұлы еді. Ол өмірінің соңына дейін халық жағында болып, олардың басына бостандық әперу үшін ерік-жігерін аямады.

Тобанияз Әлниязұлы сияқты қазақтың біртуар азаматарының елі мен жерінің біртұтастығы үшін жан аямай күресуі, Кеңес үкіметінің бас бұзар шолақ белсенділерінің, жалпы зорлық зомбылығына, аяусыз қысымшылығына қарсы халықты соңынан ертіп күреске шығуы сол кез үшін өте маңызды оқиға болды. Бұл қозғалыс кейін қазақ халқының кеңес үкіметінің қолдан жасаған зобалаңына қарсы қарулы күресіне ұласып, ел арасында «Адай көтерілісі» деген атпен таралып, Қазақстандағы 372 көтерілістің ішіндегі ұзаққа созылған және көлемді көтеріліске бастау болған еді. Мұндай тақырыпта зерттеу жүргізу Кеңес үкіметінің Қазақ өлкесіндегі аграрлық саясатының қыр-сырын, халық басына түскен нәубеттің, халықтың қарсылық қозғалыстарының маңызын терең түсінуге өз септігін тигізері сөзсіз.

2. Материалдар мен әдіс-тәсілдері. Тобанияз Әлниязұлының өмірі мен күрескерлік қызметін зерттеуде ҚР ҰҚКА-нің № 011377 архиві «По делу контрреволюционной организации баев, торговцев, бывших служащих царского правительства и соработников Адаевского округа» атты қылмыстық істің 12-томындағы тергеу құжаттары материалдар ретінде пайдаланылды. Сонымен қатар Қазақстан Республикасы президент архивіндегі (ҚР ПА) және Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚР ОМА), Атырау облыстық мемлекеттік архиві (Атырау ОМА), Маңғыстау облыстық мемлекеттік архиві (Маңғыстау ОМА) қорларында сақтаулы деректік құжаттар ғылыми айналымға енгізілді. Ғылыми-публицистикалық шығармалардағы Тобанияз туралы жазылған жайлар да назардан тыс қалған жоқ.

Ғылыми мақаланы даярлауда басты назарға объективтік пен тарихилық қағидалары негізгі басшылыққа алынды. Зерттеуді жүзеге асыру кезінде белгіленген мәселені зерделеуде салыстырмалы-тарихи, тарихи-ретроспективті, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелілік әдістері пайдаланылды. Мақалада берілген материалдар хронологиялық жүйеде топтастырылып, деректерге талдау жасалынды.

3. Талқылау. Қазақстандағы шаруалар көтерілістері, оның басшылары туралы Т.Омарбеков «Зобалаң» (Омарбеков, 1994:272), «20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» (Омарбеков, 1997:320) атты монографияларында жазды. Онда Адай көтерілісі, оның басшылары туралы тың мәліметтер бар.

Қ.С. Алдажұманов кеңес үкіметінің аграрлық саясатына қарсы халық қарсылығы мен оларға қарсы жүргізілген саяси қуғын-сүргін науқаны туралы алғашқылардың бірі болып жазды (Алдажұманов, 1996:158). Оның еңбектерінде Адай көтерілісі, Тобанияздың күрескерлік қызметі туралы тың мәліметтер бар.

Сонымен қатар, Қазақстандағы шаруалар көтерілістері туралы Т.К. Алланиязовтың «Последний рубеж защитников номадизма. История вооруженных выступлений и повстанческой движений в Казахстане (1929-1931гг.)» (Алланиязов, 2009:424) атты еңбегінде де біраз мәселелер қамтылып, талданған.

Адай округіндегі көтеріліс М.Омаров «Расстрелянная степь. История Адаевского восстания 1931 года. По материалам ОГПУ» (Омаров, 1994:104) деген кітапшасын жариялады. Кейін І.Сариевпен бірге «Ойрандалған Адай

даласы» атты кітап шығарып, онда көтерілістің себептері, негізгі оқиғалары мен кейіпкерлері туралы тың мағлұматтар береді (Сариев, Омаров, 1995:160). Б.С. Жұмағұлов «Кеңес өкіметінің аграрлық саясаты және Адай көтерілісі /1922-1933жж./ атты диссертациясында (Жұмағұлов, 1999:30) және «Сұрқия саясат сойқаны» атты монографиялық зерттеуінде (Жұмағұлов, 2021:312) ҚР ҰҚК архивінен алынған құжаттар бойынша Тобанияз Әлниязұлының бейнесін ашып көрсетеді. Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Президент архивінің бұрынғы мұрағатшы-аудармашысы Зияда Ижановтың «Тобанияз» атты еңбегінде ҚР ОМА және Президент архивінен алынған құжаттар енген (Ижанов, 2016:279).

Тобанияз Әлниязұлының өмірі мен қызметі туралы Ақтау қаласындағы журналист Әбілқайыр Спанов «Тобанияз» атты кітапша шығарды және қосымша деректерді жариялады (Спанов, 1995:120). Ал, жазушы Тәжібай Жаңаев «Тобанияз қыстауы» (Жаңаев, 1998:144) атты шығармасында Тобанияз Әлниязұлы өмірінің соңғы жылдары туралы халық жадында сақталып қалған естеліктерді халық назарына ұсынды. Жазушы Саламат Хайдарұлы «Қанды асу» атты публицистикалық кітабын (Хайдарұлы, 1997:164) жарыққа шығарып, онда Тобанияз Әлниязұлы және басқа да Маңғыстау түбегінің бас көтерген азаматтары туралы жазды. Белгілі жазушы Ғалым Ахметовтың «Алаш Алаш болғанда» атты кітабында Т.Әлниязұлы туралы естеліктері жарияланған (Ахметов, 1996:224).

4. Зерттеу нәтижелері. Кеңес үкіметінің халық басына зор ауыртпашылық әкелген саясатына қарсы қасқайып қарсы тұрған халық батыры ретінде Тобанияз Әлниязұлының есемі тек Маңғыстау өңірінде ғана емес Қазақстанның басқа жерлерінде кеңінен танымал.

Маңғыстау түбегінде, Қаратаудың бойындағы Ақшымырау деген жерде болашақ халық батыры Тобанияз 1875 жылы кедей отбасында жарық дүниесігін ашқан екен. Он үш жасында әкесінен ерте айырылған оның мойынына отбасының тауқыметі ерте түседі. Сондықтан ол өзінен кейінгі іні-қарындастарына қамқор болып, жастайынан шаруаға араласады. Есейе бастаған шағынан халыққа қамқоршы болып, оның жоғын жоқтап, мұңына ортақтасып, қабырғасы қайысқан. Тобанияз ат жалын тартып азамат бола бастаған кезде Маңғыстау уезіндегі елдің жағдайы ауыр еді. Себебі, өткен ғасырымыздың басында Маңғыстаулықтар табиғаттың қолайсыз жағдайына байланысты бірнеше рет жұт пен ашаршылықтың тақсіретін тартып отырған еді. Әсіресе, 1910-1911 жылдары өткен жұт Маңғыстау өңіріне адам айтқысыз апат, орасан зор қиындықтар әкелген еді.

Бұл жөнінде 1912 жылғы 22 наурызда Закаспий облысының бастығына Маңғыстау уезінің бастығы, подполковник Бялонович былай деп мәлімдепті: «...Уезде 12-15 мың жаны бар 3000 үй ешқандай қаржысыз, қаракетсіз қалды. Малдың қырылғаны соншалықты, бұл өлке жақын шамада ешқандай табыс бере алмайды. Аш-жалаңаш қалғандардың бірсыпырасын егін шаруашылығымен айналысуға мүмкіндік жасауға болар еді, бірақ оған бұлақтарды, жерасты су көздерін іздестіруге, суды көтеруге шара жасау қажет. Оған айналып келгенде

көптеген қаржы мен уақыт керек», - деп уездегі жағдайды нақты көрсеткенімен, елді әлеуметтік қиындықтан, аштықтан, жалаңаштықтан құтқарудың жолдары жөнінде жағын ашпаған (Ижанов, 2016:4).

Осындай жағдайда Тобанияз бастаған елдің бас көтерген азаматтары халықты бұл ауыртпашылықтан алып шығудың жолын іздестіреді. Олар, Маңғыстау уезінің бастығына елдегі жағдайды толық талдап, бұл күйзелістен шығу жолдарын көрсетіп өтініш жазады. Онда «...Маңғыстау уезі кедейлерінің ешбір кепілдікке алынбаған, күйзелген, мұқтаждықтан туған жоғарыдағы ой-пікірлерін хабарлай отырып, басшы орындарға өтініш, ұсыныс жасауға және көмек көрсетуге ыңғай бола қалған жағдайда оған Сіздің келісім беруіңізді сұраймыз.

Жұтаған, ашыққан ел атынан сенімді өкілдері.

1. Бозашы болысынан құрметті Тобанияз Әлниязов	(мөрін басты)
2. Бозашы болысынан Мұхамедин Мәтжанов	(қолын қойды)
Түпқараған болысының старшинасы Тілеген Мәмбетов	(мөрін басты)
1. Маңғыстау болысынан Шапшақбай Сафарбаев	(қолын қойды)
2. Маңғыстау болысынан Абжі Күлишев	(қолын қойды)
Жеменей болысынан Тілеген Қабақов	(қолын қойды)
- (ҚР ОМА. 40-қ. 1-т, 5-байлам. 60-іс, 11-12-п.).

Міне біз бұдан оның жастайынан елінің мұңын жоқтап, қолынан келгенінше олардың тұрмыс жағдайын, бастарына түскен ауыртпашылықтардан шығару жолдарын іздегенін көреміз. Сол кездің өзінде-ақ оның халық ішінде беделі өсіп, барған сайын атағы елге жайылып, оған халықтың үміті арта түседі.

Алайда, уез, облыс басшылары тарапынан ел тағдырына күйзелген жоғарыда аттары аталған азаматтардың ұсыныс-пікіріне, өтінішіне жөнді құлақ аспағандықтан Тобанияз бастаған болыстар мен билер бұл мәселені қайта көтеріп, ақыры олардың талап етуімен және барлық болыстар мен билердің, старшындардың, ел басшыларының қатысуымен уез бастығы 18 дәлу (қазіргіше қаңтар) 1914 жылы қарауға мәжбүр болады.

Онда: 1910-1911 жылдың қысында елдің 80-90 процент малының қырылып, Өлкелік азық-түлік капиталынан берілген 80 мың сомның, империялық азық-түлік капиталынан берілген 230 мың сомның өтеу мерзімінің аяқталғаны, енді оны өтеуге күйзелушіліктің салдарынан мүмкіндіктің жоқтығы, соның салдарынан жоғарыдағы қарыздарды айып өсімімен есептегенде 800 мың сом құрайтындығы тілге тиек етілген. Егер де оны өндіретін болса елдің аштан қырылудан басқа шарасы қалмай тұрғандығы қаулыда ашына жазылған (Ижанов, 2016:6).

Қолдағы деректерге қарағанда Тобанияз Әлниязұлы өзінің ел ішіндегі беделіне орай 1908 жылдан бастап болыстық басқару, ұйымдастыру жұмыстарына тікелей араласа бастаған. 1915 жылдан бастап 1-Бозашы болысы Қарағұл Қарамырзаевтың көмекшісі болды. Сол уақытта бүкіл уез көлемінде майдандағы армияның тылдағы жұмысына адам алу жөніндегі 25 маусым 1916 жылғы жарлықты ел арасында түсіндіру және болыстарға тізім жасауды үйрету, ұйымдастыру үшін елге беделді құрметті азамат Нұрмұхамбет Мырзабеков және

уез басқармасының тілмашы Асқар Үсембаевпен бірге Әланиязовқа да 25 қараша 1916 жылы №11723 куәлік берілді (Ижанов. 2016:13).

«Куәлік. Осы куәлік 1-Бозашы болысының жәрдемшісі Тобанияз Әланиязовқа берілді. Себебі ол майдан тылындағы жұмысқа өз болысынан және уезге қарайтын басқа да болыстардан Фортқа жұмысқа алынатын жұмысшыларды жеткізу үшін өз шабармандарымен жіберілді. Сол үшін уез көлеміндегі барлық жауапты қызметкерлерге Әланиязовқа барынша көмек көрсете отырып, жалпы күшті біріктіріп жұмысқа алынатындарды Фортқа жеткізуді бұйырамын. Уез бастығы Быков (ҚР ОМА. 40-қ. 1-т. 5-байлам. 1081-іс. 329-п.).

Осы қызметінде жүргенде Тобанияз патша үкіметінің 1916 жылғы 25 маусым жарлығына орай, уез бастығының бұйрықтарын орындауы оның жастайынан өзіне тапсырылған міндеттерге үлкен жауапкершілікпен қарауды бойына сіңіргендігінен еді. Бірақ бұл жарлықты бұлжытпай орындаудың өзінің жерлестері, қазақ жастарына қандай қиын тағдыр бұйыратынына көзі жетіп, ол енді қолынан келгенінше көмектесуді ұйғарады. Тобанияздың бұл ойын сезген уез бастығына да, Закаспий облыстық бастығына да ұнамады. Егер жергілікті халық тарапынан қарсылық, немесе бүлік туа қалған жағдайда оның халықты бастай алатын қабілетінен қорқып, енді олар оған сенімсіздікпен қарай бастады. Себебі, бұл кезде қазақ даласында, Жетісу, Торғай, Сырдария т.б. жерлерінде патша жарлығына қарсы қозғалыстар, көтерілістер болып жатқан еді.

Ақырында олар тылдағы қара жұмысқа қазақ жастарын алуға кедергі келтірді дегенді желеу етіп оны қамауға алады. Оны 1917 жылғы 7 ақпандағы Закаспий облысының бастығы генерал-майор Калмаковтың №3507 қаулысынан көруге болады. «Қаулы. Мен, Закаспий облысы, генерал-майор Калмаков Түркістан генерал-губернаторының міндетті қаулысы негізінде 31 тамыз 1916 жылғы Закаспий облысы бойынша жарияланған №374 бұйрыққа сәйкес қаулы етемін: 1-Бозашы болысының кандидаты Тобанияз Әланиязов тылдағы жұмысқа бұратана халықтардан адам алуға тосқауыл болып, оған жол бермеуге әрекет жасап, әкімгершіліктің ісіне араласқандығы үшін 3 ай мерзімге қамауға алынсын. Генерал-майор Калмаков.» (ҚР ОМА. 40-қ. 1104-іс. 47-п.). Ақырында, Тобаниязды тұтқыннан босату туралы болыстардың қайта-қайта шағымдануынан, жергілікті халықтың оны бірауыздан қолдауынан кейін барып оны бостандыққа шығарады. Осы жағдайдан кейін, патша үкіметінің зорлық зомбылығынан азап тартып отырған ел тағдыры Тобаниязды алаңдатпай қоймады. Ол енді саналы өмірін халықтың мұң мұқтажына көмектесуге, жергілікті биліктің әділетсіздігіне қарсы күреске арнады.

Ресейдегі болып жатқан дүмпулердің қазақ даласына да хабары жетіп жатуы, ел ішіндегі халық наразылығының күшейе түсуі, оған Тобанияз сияқты елдің бас көтерген азаматтары басшылық жасауы мүмкін, сондықтан Тобанияздың бостандықта жүруі қауіпті деп, оны қамауға алуға шешім қабылданады. Ақырында 1917 жылы 8 мамырда екінші рет тұтқындалады.

Осы кездегі Тобанияздың атқарған ісі туралы Маңғыстау уезі атқару комитетінің мына қаулысынан үзінді толығырақ мәлімет береді ғой деп

ойлаймын: «...7. Бұрынғы болыс Тобанияз Әлниязовтың тәртібі және оны тоқтатудың шаралары туралы.

Атқару комитетнің мүшелері, куәгерлер: Оңғалбаевтың, Досановтың және Иманғазиевтің түсініктерін тыңдап, мынаны атап көрсетеді. Әлниязов Тобанияз Уақытша үкіметке қарсы қастандық үгіт жүргізеді. Уақытша үкіметке және оның халық қалап сайлаған жауапты қызметкерлерінің және үкіметтің сот мекемелерін «бұл ескі режимнің мекемесі» деп олардың қасақана беделін кетіруге, халық алдында сенімін жоюға, сөйтіп, оларға қарсы ылаң салып, оны өршітіп, қоздыруға тырысуда.

5 мамырда атқару комитетнің бюросында жауапқа шақыртылып, онан жауап алу кезінде мәжіліс өткізуге мүмкіндік бермегендіктен, оның кабинеттен шығып тұруын ұсынған кезде өзінің шектен шыққан іс-әрекетімен комиссардың жәрдемшісін қорлады.

Атқару комитетінің бюросы қаулы етті:

Әлниязов Тобанияз тез арада Форт Александровск жанындағы тұтқындар үйіне қамауға алынсын және осы қаулының көшірмесі Әлниязовқа қарсы шұғыл қылмыстық іс қозғау үшін Маңғыстау уездік бітістіруші (*мировой судья*) сотқа тапсырылсын.

Бұған қосымша бітістіру сотының тексеру жұмыстарынан, сотқа жауап беруден Әлниязовтың жалтарып кету жолдарына тосқауыл қою үшін оны тұтқында ұстау сұралсын. Өйткені, Әлниязов уез басқармасынан өзі көзден таса болып жасырынып, басқа жаққа кету үшін паспорт алуға барлық әрекеті мен айласын жасайды.

Ал, Әлниязовты жасырып, құтқару, бой тасалату үшін және оның ел ішінде Уақытша үкіметке қарсы қоғамдық, зиянкестік үгіт жүргізуіне мүмкіндік беріп, қолайлы жағдай туғызу үшін қызмет орнынан босатылған бұрынғы басшылар – ескі режимді жақтаушылар барлық күш-жігерін жұмсайды. Әлниязовты тұтқындау жөніндегі осы қаулыны орындау уездік комиссарға тапсырылысын.

Атқару комитетінің төрағасы прапорщик Краснодембский» (ҚР ОМА. 40-қ. 1104-іс. 122-п.). (*Жоғарыда аталған қордың материалдары З.Ижановтың аудармасы бойынша беріліп отыр – Б.Ж.*).

Ақырында ол түрмеге жабылады да, тек Ақпан төңкерісі кезінде ғана бостандыққа шығады. Сөйтіп, саналы қызметінің басынан-ақ халық жағында болып, еліне адал қызмет етуді алдына мақсат етіп қойды.

Ұлы Қазан төңкерісі басталған кезде Закаспий аймағына кірген Маңғышлақ түбегінде сонау 1917 жылғы қараша айында Кеңес өкіметі орнаған болатын. 22 қарашада Форт Александровскіде жұмысшы, солдат, шаруа және мұсылман депутаттарының уездік кеңесі ұйымдастырылды. Бұл кезде Қазақстанның кең байтақ жерінде Кеңес өкіметін орнату процесі жүріп жатты.

Тобанияз әскери жасақтарды ұйымдастырып, оны басқарушылардың бірі ретінде бүкіл Адай уезіне белгілі болаған еді. Өзі халықтың мұң-мұқтажын, патша үкіметінің жергілікті тұрғындараға жасап отырған зорлық-зомбылығын көріп өскендіктен Қазан төңкерісінен үлкен үміт күтіп, елдегі кеңес өкіметінің ісін жүзеге асыруға белсене араласады.

Жаңа үкімет белсенділері тарапынан жарияланған үндеулер мен үгіт-насихаттардың сол кездегі халықтың көңілін тапқаны рас. Осы үгіт-насихаттарға сенген, патша үкіметінен ешқандай жақсылық көре алмай отырған жергілікті халық кеңес өкіметін шын көңілімен қолдап, қарсы алған еді. Елдің сенім артқан азаматтары сол кезде жаңа үкіметтің іс-шараларына қолдау көрсеткен болатын.

1918 жылы 23 тамызда Маңғыстау жеріндегі Қараған түбегіне Астрахань қаласынан теңіз арқылы шыққан Әліби Жангелдин бастаған интернационалдық отрядтың келіп түскені бізге мәлім (Қазақ ССР тарихы, 1981:676).

Жаңа үкіметті, Кеңес өкіметін қолдаудың бір айғағы бұларды Тобанияз Әлниязұлы бастаған ел азаматтары қарсылап алып, Бозашы түбегіне, елдің қалың орналасқан жеріне апарды.

Олардың бұл келісінен сезіктене бастаған қазақтарға Тобанияз және басқа да ел азаматтары дұрыс түсіндіріп, жұртқа мән-жайды ашып айтты. Сондықтан адайлар интернационалдық отрядты қарсы алып, Әліби Жангелдинге қолдарынан келгенше көмектесті. 1918 жыдың күзінде ол өз тарапынан халыққа жаңа өкіметтің саясатын, оның мақсаты жөнінде түсінік жұмыстарын жүргізіп, Қаратөбе, Мәстек деген елді мекендерінде Адайлардың съезін өткізіп, Маңғыстау төңкеріс комитетін құрды.

Тобанияз Әлниязұлына Маңғыстау төңкеріс комитетінің төрағасы қызметімен қатар, Қырғыз (*Қазақ – Б.Ж.*) дала өлкесінің төтенше комиссары Әліби Жангелдиннің Маңғыстау уезі бойынша орынбасары міндеті де жүктелді. Мұндай мемлекеттік тұрғыдағы жауапты міндеттің Тобаниязға жүктелуін төмендегі құжаттан көреміз:

«Дала өлкесінің төтенше комиссарының Маңғыстау уезі бойынша орынбасарына нұсқаулық.

Маңғыстау уезі. Қазан айы, 1918 жыл.

Торғай облысына кетуіме тура келгендіктен, бұл жердегі тұрғындарды Кеңес өкіметі мен Қырғыз (*Қазақ – Б.Ж.*) өлкесінің автономиясын ұйымдастыруға дайындық жұмыстарын жүргізу үшін, Сізді өзімнің Маңғыстау уезіндегі орынбасарым етіп қалдырамын.

Сіз тікелей маған бағынатын, уездегі жоғарғы өкімет болып табыласыз, сондықтан Сізге жүктелген тапсырмаларды орындау барысында менің көмегіме сүйенуіңізге болады,- дей келіп, ... әр түрлі шекаралық дауларды шешуге және көршілік қатынастарды орнықтыру үшін көршілеріңізбен келіссөз жүргізуге құқыңыз бар. ...

Қырғыз (*Қазақ – Б.Ж.*) өлкесінің далалық төтенше комиссары Ә. Жангелдин». (Алиби Джангильдин. Документы и материалы, 1961:105-106).

Жангелдин отряды Тобанияздың ұйымдастыруымен қажетті адам күшімен, көлікпен, жеткілікті азық-түлікпен қамтамасыз етілді. Жергілікті тұрғындардың көмегінің арқасында Әліби Жангелдин отряды 700 ат және 600 түйемен жолға шыққан екен. Адайдың жүздеген жас жігіттері отряд қатарына қосылады. Олар жолды жақсы білудің арқасында, қауіп-қатерге, су тапшылығына жолықтырмай,

екі жарым ай ішінде, отрядтың аман-сау, Ақтөбе майданына, Шалқарға жетуіне көмектесті (Жаңаев, 1998:47).

Бүкілқазақстандық І-съезд 1920 жылы 4 қазанда Маңғыстау уезінің атын өзгертіп Адай уезі деп жариялайды. Бірақ, 1917-1920 жылдары бірде ақтардың, бірде қызылдардың қолына көшкен үкіметтің өз билігін Форт Александровск қаласынан басқа жерлерде жүргізуге шамалары онша келмеді.

1920 жылдары Адайларды басқару, Адайлар ісі жөнінде арнаулы өкіл сайлау, Адайлар съезін шақыру, Адай атты полкін құру, Красноводск уезінен екі болыс елді Маңғыстау уезінің құрамына қосу т.б. туралы Қазақ өлкесін басқару туралы төңкеріс комитеті қаулылар қабылдаған екен. З.Ижановтың тұжырымдауы бойынша бұл шешімдердің қабылдануына сөзсіз Тобанияз Әлниязов тікелей қатысқан екен. Себебі, 1920 жылы 24 сәуірде Қырғыз (*Қазақ-Б.Ж.*) өлкелік комитеті Ғұбайдулла Әлібековті Адай ісі жөніндегі арнаулы өкіл етіп тағайындап, мандат беріп, маусым айында Маңғыстаудан өз алдына уез ұйымдастыруға жібереді.

1920 жылы 11-14 маусымда Боркөл шатқалында Закаспий облысы Маңғыстау уезіндегі көшпелі Адайлар мен Табын, тағы басқа рулардан және Темір, Красноводск уезінің бірсыпыра болыстарынан сайланған делегаттардың І съезі өткен. Адай уезі бұрынғы Маңғыстау уезінен 13 болыс, Темір уезінен 11 болыс, Красноводскіден IV-ші және V -ші Адай болыстары, Гурьевтен екі болыс ел, яғни 28 әкімшіліктен ұйымдастырылды. Уез тікелей Орынборға бағынатын болды.

Съезде төңкеріс комитетінің басшылары сайланды. Төңкеріс комитетінің төрағалығына Тобанияз Әлниязов, орынбасарына Сыдиық Жұбаев, мүшесі болып Хұсайын Жаналиев бекітілді.

Съезд Маңғыстау уезінің көшпелі жағдайына байланысты шаруашылық, мәдени және т.б. мәселелерді шешу жөнінде кең көлемді қаулы қабылдады.

Уездің алғашқы ұйымдастыру жұмысы көшпелі өмір тұрмысында өте ауыр кезеңде өтті. Уездік төңкеріс комитетінің тұрақты орны болмады. Ойылда онан кейін Қопада, ақырында Форт-Александровскіде орналасты (Ижанов, 2016:21).

Маңғыстау түбегінен бастап, Ойылға дейін, бір жағы Сам құмдарының оңтүстігінен басталып, әрі қарай Арал теңізіне дейін созылған кең байтақ далада көшіп-қонып жүрген ел арасында сол кезде оларды басқару құқығы тек қана төңкеріс комитетінің төрағасы, «Адайдың ханы» атанған Тобанияз Әлниязұлының халық арасындағы аса жоғары абыройы мен беделінің арқасында жүрді деуге болады. Тобанияздың басшылығымен төңкеріс комитеттері елдің жағдайын түзеу жолында бұқара арасында саяси, мәдени-тәрбиелік, әлеуметтік шаруашылық жұмыстарын жүргізді. Сол кездегі елдің ауыр жағдайына көмектесу үшін қолынан келген жағдайды жасауға тырысқанын мына құжаттан көруге болады.

«24 желтоқсан 1920 жыл

Ойылдан.

ҚОАК Президумына. Көшірмесі Қырғыз (Қазақ)

Еңбек Халық Комиссариатына

Уезд халқы азық-түліктің жоқтығынан қатты аштыққа ұшырауда, Адайлық көшпенділер астық екпейді. Халықты тез арада (*азық-түлікпен – Б.Ж.*) қамтамасыз ету үшін Жұбаевтың көрсеткен №10321 тармағы бойынша тапсырыс беруіңізді сұраймын. Адай төңкеріс комитетінің төрағасы Әлниязов.» (ҚР ОМА. 5-қ. 1-т. 45-іс. 22-п.).

Маңғыстау уезінде Кеңес өкіметі орнаған кезден-ақ милиция, прокуратура, сот тағы да басқа органдар болғанымен, олардың жұмыстары Тобанияз төңкеріс комитетінің басшысы болған кезде, негізінен билер алқасымен, ескіден келе жатқан тәртіпті ескере отырып жүргізілді. Аралары алшақ жатқан, көшіп-қонып жүрген елде қылмыс жасау аз еді, тіпті қылмысқа қарсы жүйелі заңдар да жоқтың қасы еді. Сондықтан да ел арасындағы жер дауы, жесір дауы, барымта, құн төлеу және тағы да басқа ұсақ-түйек қайшылықтар артында реніш, кек дегенді қалдырмайтын халықтың дәстүрлі билер соты арқылы шешімін табатын.

Бірақ, қызметінің бас кезінен-ақ Тобаниязға орталық қырын қарап, сырттай қауіптеніп, оған сенбей үнемі бақылауда ұстаған сияқты. Сол кездің өзінде-ақ, 1921 жылы 13 қаңтарда РКП(б) Кирпартбюроның отырысында КирЦИК-тің мүшелігіне үміткер Әлниязов пен Жұбаевты бекіту туралы мәселе қаралып, онда Ішкі Істер Халық Комиссариатындағы материалдар анықталғанша Әлниязовты бекітуді уақытша тоқтата тұру туралы қаулы қабылданған екен (ҚР ҰҚКА. № 011377-іс.12-т. 37-п.).

1921 жылғы 3 наурызда өткен Кирпартбюро президумының отырысының №13 хаттамасынан көшірмеде былай деп көрсетілген екен: «24. *Тыңдалды:* Киркрайвоенкомат іссапарға жіберген Өтегеновтың Адай уезі бойынша саяси жұмыс жөніндегі баяндамасы.

24. *Шешті:* Әлниязовты абайлап шақыртып алуды Қазақстан Орталық Атқару Комитетіне ұсынып, бірінші кезекте Адай уездік комитетнің қызметкерлерін қалдыруды міндеттеу. Кирпартбюроның хатшысы Анохин.» (ҚР ОМА. 140-қ. 1-т. 83-іс. 27-п.).

Ұлт істері жөніндегі халық комиссарының орынбасары болып, содан кейін көп кешікпей Қырғыз (Қазақ) өлкесін басқару бойынша әскери төңкеріс комитетінің төрағасы болған С.С. Пестковскийдің ұсынысымен Қырғыз (Қазақ) әскери комиссариаты арқылы Адай уезі төңкеріс комитетінің құрамына енгізілген Холодков пен Данилов және Форт-Александровскідегі Кеңес өкіметінің өкілдері енді Тобаниязға сенімсіздікпен қарай бастайды. Оның бір себебі бұлардың барлығы Тобанияздың болыстық және ауылдық төңкеріс комитеттерін құрған кезде Адай ішіндегі беделді адамдарға арқа сүйегенін қолдамады. Өйткені оларды Кеңес өкіметіне жат элементтер деп есептеді (ҚР ҰҚКА. № 011377-іс.12-т. 41-п.).

Оны Адай төңкеріс комитетінің төрағасы етіп бекіткенін мына құжаттан көреміз: «14 сәуір 1921 ж. №20 хаттамадан көшірме. Кирпартбюро отырысы.

Тыңдалды: Әлниязов жолдас туралы.

Шешті: Адай төңкеріс комитетінің төрағасы болып тағайындалуы туралы КирЦИК шешімі бекітілсін (ҚР ПА. 140-қ. 1-т. 83-іс. 48-п.).

Сол кездегі Тобанияз Әлниязовтың ел үшін істеген қызметіне және жергілікті белсенділердің оның бұл әрекетіне қарсы болғандығына мына архив құжаты толық дәлел бола алады. Сондықтан одан үзінді беруді жөн көрдік.

«10 мамыр 1921 ж. Хаттама.

Арнайы теңіз посты, орталық өкімет өкілдері, уез жауапты партия қызметкерлерінің қатысуымен Уездік төңкеріс комитеті және кәсіподақ кеңесінің біріккен отырысы.

Жұбаев жолдастың төрағалығымен

Хатшы жолдас Умаров

Қатысқандар: уездік төңкеріс комитеті мүшелері Холодков және Алибаев, КирЦИК және уездік төңкеріс комитетінің мүшесі жолдас Данилов, уездік комитет президумы мүшелері ж. Комиссаренко, Матчанов, Кудашев, кәсіподақ төрағасы Мацкевич, уездік әскери комиссар ж. Куликов, арнайы теңіз посты орынбасары жолдас Архипов, ВЦИК мүшелері жолдас Юзимский, қорғаныс кеңесінің уәкілетті өкілі жолдас Горшков, уездік милиция бастығы жолдас Данчуваков, балық басқармасының меңгерушісі жолдас Халявко.

Отырыс сағат 17-де ашылады.

Күн тәртібі:

1. Уездік төңкеріс комитетінің төрағасы жолдас Жұбаевтың «Аймақтағы жағдай туралы» баяндамасы.

Тыңдалды:

Жұбаев жолдас өз баяндамасында уездік төңкеріс комитетінің төрағасы азамат Әлниязовтың келуіне байланысты уезде қос биліктің пайда болғанын атап өтті. Өзін «хан» деп жариялаған Әлниязов аймақта үгіт-насихат жұмыстарын мынадай сипатта жүргізеді: орталықтың алдында оның талап етуімен аудан халқы толық тоғыз жылға барлық мемлекеттік міндеттемеден босатылған, сондықтан заттай салық есебінен шикізат, жүн және қой өткізу уез тұрғындары үшін міндетті емес сияқты етіп көрсетеді. Сондай-ақ еңбекке жұмылдыруды бір өзі жойып, жауапты саяси қызметкерлер ұйымдастырған Қызылтас уездік комитеті мен бірқатар еріктілер комитеттерін таратып жіберді. Сол сияқты уездік комитет ұйымдастырған байланыс таратылып және жойылды, жалпы алғанда ф. Александровскіде орналасқан Кеңес өкіметі органдарының барлық тапсырмаларына орталықтан берілген нұсқау жоқ, ол жекелеген адамдардың ойдан шығарғаны деп оған қарсы антисоветтік үгіт жүргізілді. Сонымен қатар, азамат Әлниязов жалпы алғанда уездік төңкеріс комитетінің келісімінсіз және уезкомның санкциясынсыз 350 миль қашықтықтағы «Сисем» деген жерде ақсақалдар съезін шақырады.

Данилов жолдас Жұбаев жолдастың баяндамасын растайтын, ел ішінен оралған облыстық азық-түлік комитеттерін ұйымдастыру жөніндегі нұсқаушылар мен агенттердің, сондай-ақ еңбекке жұмылдыру жұмыстарын жүргізуге уәкілетті адамдардың есептерінен үзінді жариялады. Оның үстіне, Данилов жолдас уезде екі әкімшілік билік органының болуының нормадан тыс екенін көрсетеді, сондықтан жалпы уездік төңкеріс комитетінің келісімінсіз және аудандық комитеттің санкциясынсына қарамастан Әлниязов шақырған съезде

қалың бұқараға жақындап, қос билікті жою үшін пайдалану керек, өйткені мұндай жағдай қос билік шаруашылық және әкімшілік органдардың бүкіл ұйымдасқан жұмысын бұзуы мүмкін.

Құдашев жолдас Орынборда іссапармен жүргенімде КирЦИК-тің обкомы мен президиумында азамат Әлниязовты Адай-Маңғышлақ уезіне жұмыс істеуге жібермеу қажеттігін көрсеттім, ол өз әрекетімен саяси да, кеңестік жұмысты да, бәрін жойып жіберуі мүмкін екенін айттым, бірақ менің есебіме назар аударылмады, уездік халыққа білім беру бөлімінің меңгерушісі және уездік төңкеріс комитеті президиумының мүшесі болғанымға қарамастан мені уезд өкілі ретінде танымады.

Мацкевич жолдас бұл құбылыстың жаңалық еместігін, азамат Әлниязовтың уездік төңкеріс комитетінің төрағасы болып тағайындалған күннен бастап-ақ коммунистік партияға қарсы үгіт-насихат жүргізіп келе жатқанын, сондықтан халық арасындағы антисоветтік көңіл-күйді жою үшін түбегейлі шаралар қолдану қажеттігін атап өтіп, азамат Әлниязовты уезден оқшаулау керек деді.

Холодков жолдас бізде аз.Әлниязовтың Кеңес өкіметіне қарсы үгіттеу фактілері бар екенін, ол Форт қаласында орналасқан өкімет органдарының жұмысын бұзатынын көрсетті...

... *Шешімі:*

... азамат Әлниязовты Адай-Маңғышлақ уезіне уревком қылып қайтару БКП(б)-ның жергілікті ұйымын, жалпы уревкомды, кәсіподақ кеңесін елемей ақтисі болады, бірлескен отырыс ескере отырып, азамат Әлниязов қайтадан уезд тұрғындарының арасында коммунистік партияға және өкімет органдарына қарсы ашық үгіт-насихат (*жүргізеді-Б.Ж.*), еңбекке жұмылдыру, шикізатты, жүнді және басқа да азық-түлікті заттай салық түрінде тапсыруды тоқтату, жергілікті жерде құрылған аудандық төңкеріс комитеті, аудандық азық-түлік комитеті және болыстық төңкеріс комитеттерін тарату уездегі кеңес және партия жұмысын бүлдіретін контрреволюциялық акт болып табылады.

Сондықтан бірлескен мәжіліс Кирбюро президиумының азамат Әлниязовты уездік төңкеріс комитетінің төрағасы ретінде Адай-Маңғышлақ даласына жұмысқа қайтару туралы қаулысының күшін жоюды және оны уезден толығымен оқшаулауды талап етеді. КирЦИК пен Кирком тарапынан дер кезінде шаралар қабылданбаған жағдайда Адай-Маңғышлақ Уревкомы, өлкелік комитеттер мен кәсіподақ кеңесі РКП(б) Орталық Комитетіне, Бүкілодақтық Орталық Атқару Комитетіне шағымдануға мәжбүр болады және бір мезгілде Әлниязов жолдасты оқшаулау шараларын сол жерде қолға алсын. Кетіп бара жатқан КирЦИК-тің мүшесі Данилов жолдас пен партия комитетінің мүшесі Әлібаев жолдасқа уревкомның, райкомның және кәсіподақ кеңесінің атынан бұл мәселені өлкелік конференцияда көтеріп және одан әрі Бүкілодақтық атқару комитеті мен ЦК РКП(б) инстанцияларына жолдау тапсырылсын (ҚР ОМА. 266-қ. 3-т. 19-іс. 2-4-б.).

Енді 9 маусым 1921 жылғы Кирпартбюро пленумының жабық отырысының №37а хаттамасынан үзінді берейік: «1. Тыңдалды:

Адайдағы жағдай туралы Данилов пен Оңғалбаев жолдастардың баяндамасы.

1. Шешті:

а). Мүмкіндік туған бойда Әлниязовты төңкеріс комитеті төрағасы қызметінен алып тастау.

б). Сонымен бірге Әлниязовқа оның жұмысын Адай төңкеріс комитетінің жалпы жұмысымен үйлестіру қажеттігі тағы да расталсын.

в). Адай уезіне сол жақта жүре беруді ұсына отырып, тұрақты жұмыс жасау үшін бір топ қызметкерлер жіберілсін.

г). Облыстық комитеттің президиумына топ құрамын белгілеп, обкомның бекітуіне ұсыну тапсырылсын.

д). Төңкеріс комитетінің құрамына Навотный жолдас уақытша енгізілсін.

Кирпартбюро хатшысы Мурзагалиев» (ҚР ПА. 140-қ. 1-т. 82а-іс. 91-п.).

Міне біз бұдан Тобанияздың халық арасында беделінің жоғары екендігін, оның бастамаларын олардың қолдайтындығын көруге болады. Әрине, жергілікті белсенділер оның ел ішіндегі абыройынан, беделінен секенген сияқты, бірақ бәрі бірігіп оның басқан ізін андумен болады.

Қазан төңкерісіне дейін Маңғыстау түбегінде сол кездегі мәліметке сенсек бір тәрбиеші, жалғыз фельдшер болған екен. Тәжібай Жаңаев «Тобанияз қыстауы» атты деректі хикаятында мынадай мәлімет береді – «Тобекең төңкеріс комитетінің төрағасы болып тұрған кезінде, үш жылдың ішінде 14 мектеп ашылып, оларда 27 мұғалім қызмет істеген. Қарашекпенде (қазіргі форт – Шевченко) жетім балалар үшін арнайы интернат ұйымдастырылып, оған төңкеріс комитетінің жолдамасымен панасыз, үй-күйі жоқ, жетім қалған балалар жіберіліп отырған. Кейін олардың көбі елімізге белгілі азаматтар болып өседі. Тобекең Кеңестердің Бүкілқазақстандық Құрылтай съезіне делегат болып барғанында башқұрт Құсайын Мұхамедиев, татар Хасан Уәлиев деген мұғалімдерді алып келіп, Маңғыстаудың Тиген, Жыңғылды ауылдарында мектептер ашады. Бұлардан жүзге жуық балалар сауатын шаып, білім алады. Сондай-ақ қазіргі Атырау облысының Ақшелек, Қопа сияқты елді мекендерінен де мектеп ашқызады. Бұларда Ахмет Байтұрсынов әліппесі бойынша сабақ жүргізілген. Осының бәрі өркениетті ел болуға талпынған алғашқы қадамдар еді.» (Жаңаев, 1998:13).

Міне, Тобанияз Әлниязұлы сол кездің өзінде-ақ елінің болашағы үшін жан аямай еңбек еткен еді. Бірақ оның бұл бастамалары толық жүзеге асып үлгермеді. Енді оны көре алмаушылар шабуылын бұрынғыдан да үдете түседі.

Ақырында, 1922 жылы Тобаниязға «Ақсақалдар билігін сақтайды, ескіден келе жатқан бұрынғы ата-баба салтын, дәстүрін дәріптейді, дін ерекше мән беріп, оны қолдайды, Адай еліне «хан» болуды көксейді. Ықпалы үлкен, беделді адам. Алаш партиясымен сыбайлас, оның батыс бөлімінің басшыларының бірі», -деп (ҚР ҰҚКА. № 011377-іс. 12-т. 37-б.) енді оны соңына түсуге Мемлекеттік біріккен саяси басқарманың өкілдері белсенді түрде кіріседі. Алаш партиясымен сыбайлас дегенде, Алашорда үкіметінің батыс бөлімшесінің жетекшілері – Халел Досмұхамедов және Жаһанша Досмұхамедовпен оның тығыз байланыста

болғандығынан қауіптенген болулары керек. Келесі бір құжатта «1922 жылы байлар және сол сияқты кеңес үкіметіне қарсылар бұрынғы Уездік төңкеріс комитетінің төрағасы басты идеолог Әлниязов Тобанияз бастап Адай ауылдарын «Шарифатқа» сүйене отырып кеңестендірудің жобасын жасады», - деп көрсетеді (ҚР ҰҚКА. № 011377-іс. 12-т. 38-б.).

Ауыл халқының кеңес әкім-қараларының жарлықтарына құлақ аспай, Тобанияздың айтқандарын мүлтіксіз орындауы, жас баладан еңкейген қарияға дейін, тіпті елдің барымташы ұры-қарыларының да Тобанияздың ырқына көнетіндігі жергілікті кеңес қызметкерлерінің ашу-ызасын туғызды. Олар енді оны контрреволюциялық топтың басшысы, қол астында Қосжанов Құрмаш бастаған қарулы тобы бар - деп кінәлауға көшеді. «Қосжанов Құрмаш бастаған бандылар қозғалысының басты дем берушісі, әрі идеологиялық жетекшісі, «Адайдың ханы» Тобанияз Әлниязов. Ол өзі де бандыларға қосылып, олардың қимылына еріп жүр...» -деп көрсетеді «Адайлар ісінде» (ҚР ҰҚКА. № 011377-іс.12-т. 35-б.). Кейбір деректерге қарағанда Құрмаштың Тобаниязбен байланысын өтірікке шығаруға болмайды. Бірақ Тобанияз Құрмашты жөнге салып, оның қарулы тобын Түрікмен, Хорезм жақтан жасалатын тонаушылық шабуылдарға тойтарыс беріп, халық тыныштығын қорғау үшін пайдаланған сияқты (Сариев, Омаров, 1995:45).

Кейін осы сияқты бұзыққа қолдау жасап, әлденеше рет Құрмашты құтқарып жіберген дегенді Тобаниязға айып қылып таққан. Кейбір деректерге және естеліктерге қарағанда, Құрмаш қуғыншылыққа ұшырап жүрген уақытта Тобаниязбен кездескенін жоққа шығаруға болмайды. Мысалы, 1929 жылы Тобанияздың ұсынысымен Құрмаш байлар мәжілісіне қатынасқан, ал 1930 жылы қыс ортасында Тобанияздың өзі Құрмаш тобында аз уақыт болғанға ұқсайды. Бірақ оның Құрмашты ұстап беруге әрекеттенбегені анық. Соған қарағанда, арандатушылықпен қылмысқа барған Құрмаштың жағдайын Тобанияз түсінген болуы керек.

Хорезм жерінен Адай уезінің шекаралас ауылдарына 1921 жылы бірнеше рет шабуылдар болған екен. Адай уезі орналасқан территорияға бұрынғы кезде де Түрікмен қарақшылары шабуыл жасап, жергілікті адамдарды өлтіріп, малдарын айдап алып кетіп отырған. Жалпы Түрікмен-Адай жаугершілігінің түбі әріге, ғасырлар қойнауына кетеді.

Бұған Хорезм үкіметінің, Қазақ өлкелік партия-кеңес басшыларының тарапынан ешқандай әрекет болмай, жергілікті уездің өзі қорғансын деді. Ақыры шыдамы таусылған жергілікті халық Тобанияздан көмек сұрайды. Осыдан кейін Тобанияз бірнеше жүз қаруланған адамдарымен 1921 жылы қыркүйекте Қоңырат қаласына барып, ешқандай қақтығыссыз ел басшыларымен келіссөз жүргізеді. Бұл шара кейін өзінің жемісін берді. Тобанияз Әлниязұлының халық қамын жеп, Қоңыратқа барып, елге тыныштық орнатуын, халық арасындағы оның абыройын, беделін арттыра түседі де, керісінше бұл жергілікті әкімшілікке, партия-кеңес қызметкерлеріне ұнамады. Хорезмге сапарынан кейін, республиканың жоғарғы органдары төңкеріс комитетінің жұмысын,

Тобанияздың ел арасындағы жүргізген саясатын қатты тексеріп, олардың басшыларын қысымға ала бастады.

Бұл жағдай және басқа да мәселелерге байланысты Тобанияз Әлниязұлының істеген іс-әрекеттері үшін оны қызметінен алу керек деген жергілікті коммунистердің арыз-шағымдарын орталық басқару органдары негізге алып, оны қызметінен босатады.

Уездік төңкеріс комитетінің төрағасы қызметінен босатылуының бірінші себебі, оның Хорезмге жасаған жорығы болса, екінші себебі, партия, кеңес қызметкерлері мен төңкеріс комитетіндегі қызметкерлермен арасындағы келіспеушіліктер болды.

Уез халқының сол кезде үкімет саясатына қарсы белең ала бастаған наразылығын төңкерістік комитеттің басқа да беделді азаматтарынан көрді. Барлық келеңсіз жағдайларды ұйымдастырушылардың басшысы ретінде Тобаниязды айыптап, енді оның соңына шырақ алып түседі. Оған дәлел, Бүкілодақтық Төтенше комиссияның №1353-ші құжатында оған мынадай мінездеме беріледі: «Тобанияз Әлниязұлы әулетті, құрметті тұқымнан, Қазақстанда өте беделді, белгілі адам, патша үкіметі тұсында бірнеше жыл болыс болған, бұрын да, қазір де үлкен бай... Барлық Адай жерінде үлкен беделді, ықпалды адам. Ол 1920-1923 жылдары округ төңкеріс комитетінің төрағасы болды, ол жұмыстан түскеннен кейін де адайды басқаруын қойған жоқ, хан атанды. Өзіне «Алладан басқа тәңір жоқ, Мұхаммед оның елшісі» - деген жазуы бар дін уағызына сәйкес мөр жасатты. Кеңес үкіметінің заңына бағынбай, ел арасында билік жүргізеді. Ел ішіндегі жағдайды тұрмыстық, дін жолымен шешеді», - делінген. Осы сияқты мінездемелерді бұдан басқа бірнеше құжаттардан кездестіруге болады.

1922 жылы ол тұтқындалып, Орынборға жөнелтіледі.

Тобанияз Әлниязұлына қарсы қозғалған айыптауларының мәні Адай уезі бойынша РКП(б) облыстық партия комитеті мен КирЦИК-тің төтенше өкілі Қазыбековке 1922 жылы қыркүйектің 6-да ОГПУ-дің Адай уезі бойынша өкілі Рыбоследовтың жолдаған мәліметінде баяндалған. Тобанияз Әлниязұлы мен оның серіктеріне төмендегідей: қырдағы тұрғындардан қару-жарақ жинау жөніндегі ОГПУ органдарының іс-қызметіне көрсеткен қарсылық әрекеті, жеке дара «хандық» билік орнатқаны, соның ішінде 1921 жылдың азық-түлік жөніндегі салықтың орындалмай қалуы төңкеріс комитетінің төрағасының кесірінен деген айыптар тағылды (ҚР ОМА. 256-қ. 3-т. 19-іс. 150-п.).

Ақырында, 1922 жылы 6 желтоқсандағы РКП(б) Киробком президиумының мәжілісінде (№47 хаттама) Тобанияз Әлниязұлы туралы баяндама тыңдалып (баяндамашы Пилявский) халықтың талап етуімен елдегі беделді адамдардың кепілдігімен Тобанияз Әлниязұлын босату туралы шешім қабылданады (ҚР ПА. 139-қ. 1-т. 266-іс. 182-п.). Бірақ, РКП(б) Киробком президиумының 1923 жылғы 23 қаңтардағы отырысында Тобанияз Әлниязұлы туралы тағы да мәселе қаралып, талқылау нәтижесінде Әлниязұлының үстінен жасалынатын прокурорлық қадағалау (надзор-Б.Ж.) мен сот органдарының шараларына

кедергі жасамау керектігі туралы қаулы қабылданыпты (ҚР ПА. 139-қ. 1-т. 545-іс. 9-п.).

Мемлекеттік саяси басқарманың №2560 мәлімдемесінде тобанияз Әланияұлы 1925 жылдан кейін үкімет жұмысында болмаған, өзінің қонысы – Бурақөлде үй салып, жеке шаруашылықпен айналысып, көшіп-қонып жүрген.

Тобанияздың қазақ халқы, соның ішінде Адай елінің ішінде ықпалы аса зор болғанын, партия-кеңес органдарының қызметкерлері де, мемлекеттік біріккен саяси басқарманың өкілдері де мойындауға мәжбүр болған. Уездік төңкеріс комитетінің төрағасы қызметінде жүргенде Адай округінің 1919 жылға дейін Түрікменстанға бағынуына наразы болып, Орынбордағы Қырғыз (Қазақ-Б.Ж.) Республикасының басшыларымен 4 айдай сөйлесіп, соның нәтижесінде дұрыс шешімін тауып, Адай округі 200 жылдан кейін Қазақстанның құрамына енген болатын.

Төңкерістік комитеттер, ауылдық кеңестер, Тобанияздың ұсынысымен ауылдық төңкерістік комитеттер болып қайта құрылып, халықтың жағдайын түзеу жолында бұқара арасында саяси, мәдени-тәрбиелік, әлеуметтік-шаруашылық жұмыстарын белсене жүргізген болатын.

Ұжымдастыру кезіндегі солақай саясаттың қысымымен ел басқа жерлерге үдіре көше бастаған болатын. Осындай ауыр жағдайлардың орын алу себебін заң бұрмалаушылардың тарапынан болып жатқанына жоғарғы үкімет басшылары мән бермеді.

Біріккен саяси басқарманың контрреволюциялық «Адайды құтқару» тобы туралы тергеу құжаттарында: «Әланияұлы Тобанияздың бастамасымен құпия жиналыс өткізіліп, онда елді Түрікменстанға, Ауғанстан мен Персияға көшуге үгіттеу жүргізілді», - деп көрсетілген (ҚР ПА. 139-қ. 1-т. 545а-іс. 17-п.).

1929 жылдың желтоқсанында Әланияұлы Тобанияз бастаған бірнеше адам тұтқынға алынады. «Байлардың, саудагерлердің, патша үкіметінің бұрынғы Адай округі кеңес қызметкерлерінің контрреволюциялық ұйымы» - деген қылмыстық іс бойынша 70 адам қылмыстық кодекстің 58-2 бабымен айыпталып тұтқындалған.

1930 жылдың наурыз айының басында оның үстінен жүргізілген тергеу ісі аяқталады да, 12 қыркүйекте Біріккен Мемлекеттік саяси басқарманың Гурьев округтік бөлімі Тобанияз Әланияұлын Алматыға толық құқықтық уәкілдігінің қарауына жіберуге қаулы қабылдайды (ҚР ҰҚКА. № 011377-іс. 6-т. 27-п.).

Ақырында, Алматы қаласында, 1931 жылдың, 9-наурызында, түнгі сағат 23-те Қазақстандағы ПП ОГПУ жанындағы үштіктің 1930 жылғы 9 қазандағы №2434 іс бойынша Әланиязов Тобаниязға қатысты жазаның ең жоғары түрі туралы үкім орындалған екен (ҚР ҰҚКА. № 011377-іс. 3-т. 47-п.). Елі үшін жан аямай күрескен есіл ер осылай қаза тапқан еді.

Адай даласынан шыққан, елінің бостандығы, жерінің тұтастығы үшін күрескен, ел ынтымағын қорғаушы, ата-дәстүрін берік сақтаушы Тобанияз Әланияұлы сияқты ерлердің көзін осылай жою сол кез үшін қалыпты жағдай еді.

Бұл Голощекиннің Қазақстанда «Кіші Қазанды жүзеге асыру керек», - деп ұрандатып, оны теорияға айналдырып, республика басшыларына мақұлдатып,

оны жүзеге асыру үшін қазақ ауылдарында жедел кеңестендіруге бағыттаған саяси әдісі болатын.

Голощекиннің Адай округі туралы нақты саясаты округті екіге бөліп, басқа округтерге бағындырып, ел бірлігін бұзу, сөйтіп елді титығына жеткізген саясатқа қарсы бас көтере бастаған халықтың қимылын көтеріліске жеткізбей басу еді (Сариев, Омаров, 1995:55).

5. Қорытынды. Бұл іс тек қана араға ұзақ уақыт салып қана қайта қаралып, 1962 жылдың 8 ақпандағы және 1990 жылдың 26 сәуіріндегі Қазақстан Республикасы жоғарғы сотының қылмысты істер жөніндегі алқасының шешімімен айыпкерлердің әрекетінде қылмыстық құрамның болмауына орай іс қысқартылды.

Сөйтіп, Адай елінің арыстары еліміз тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана халқымен қайтадан табысып, ел тарихынан әділ орнын алған еді. Қазір Ақтау қаласында Тобанияз Әланиязұлына ескерткіш орнатылып, ол туралы баспасөзде материалдар жарияланып, оның есімін болашаққа қалдыру жөнінде жерлестері біраз жұмыстар жүргізілуде.

Дереккөздер

ҚР ОМА - Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архиві.

ҚР ПА - Қазақстан Республикасы Президентінің архиві

ҚР ҰҚКА - Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитеті архиві

Sources

CSA RK — Central State Archive of the Republic of Kazakhstan.

AP RK- Archive of the president of the Republic of Kazakhstan

NSC RK - National Security Committee of the Republic of Kazakhstan - archive

ӘДЕБИЕТТЕР

Алдажуманов, 1996 - *Алдажуманов К.* Крестьянское движение сопротивления в Казахстане в 1929-1932гг. // Адилет. Материалы «круглых столов» и семинаров. Алматы: XXI век, 1996. 158 с.

Алланиязов, 2009 - *Алланиязов Т.К.* «Последний рубеж защитников номадизма. История вооруженных выступлений и повстанческой движений в Казахстане (1929-1931гг.)» Алматы: Фонд XXI век, 2009. 424 с.

Ахметов, 1996 - *Ахметов F.* Алаш Алаш болғанда. Алматы: Жалын, 1996. 224 б.

Алиби Джангильдин, 1961 - *Алиби Джангильдин.* Документы и материалы. Под ред. Т.Е. Елеуова, П.М. Пахмурного. Алматы: Наука, 1961. 235 с.

Жаңаев, 1998 - *Жаңаев Т.* Тобанияз қыстауы. Алматы: Жазушы, 1998. 144 б.

Жұмағұлов, 1999 – *Жұмағұлов Б.С.* Кеңес өкіметінің аграрлық саясаты және Адай көтерілісі (1922-1933 жж.). тарих ғылымдарының кандидаты... диссертацияның авторефераты. Алматы, 1999. 30 б.

- Жұмағұлов, 2021 – *Жұмағұлов Б.С.* Сұрқия саясат сойқаны. Алматы: Үш қиян. 2021. 312 б.
- Ижанов, 2016 - *Ижанов З.* Тобанияз. Алматы: Өлке, 2016. 279 б.
- Қазақ ССР тарихы, 1981 - *Қазақ ССР тарихы.* 4 – том, Алматы: Ғылым, 1981. 676 б.
- Омарбеков, 1994 - *Омарбеков Т.* Зобалаң (Күштеп ұжымдастыруға қарсылық. 1929-31 жылдары болған халық наразылығы). Алматы: Санат, 1994. 272 б.
- Омарбеков, 1997 - *Омарбеков Т.* 20-30 жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
- Омаров, 1994 - *Омаров М.* Расстрелянная степь. Алматы: Ғылым, 1994. 104 с.
- Сариев, Омаров, 1995 - *Сариев І., Омаров М.* Ойрандалған Адай даласы. Алматы: Атамұра, 1995. 160 б.
- Спанов, 1995 - *Спанов Ә.* Тобанияз. Ақтау: Облыстық баспахана 1995. 120 б.
- Хайдарұлы, 1997 - *Хайдарұлы С.* Қанды асу. Алматы: Өлке, 1997. 164 б.

References

- Akhmetov, 1996 - *Akhmetov G.* Alash Alash Bulganda [When Alash is Alash]. Almaty "Zhalyn", 1996. 224 p. [in Kaz.]
- Aldajumanov, 1996 - *Aldajumanov K.* Peasant resistance movement in Kazakhstan in 1929-1932 [Peasant resistance movement in Kazakhstan in 1929-1932.]. //Adilet. Materials of "round tables" and seminars. Almaty: XXI Century. 1996. 158 p. [in Russ.]
- Allaniyazov, 2009 - *Allaniyazov T.K.* “The last frontier of the defenders of nomadism. The history of armed uprisings and rebel movements in Kazakhstan (1929-1931)” [The last frontier of the defenders of nomadism. The history of armed uprisings and rebel movements in Kazakhstan (1929-1931)]. Almaty: Fund XXI century, 2009. 424p. [in Russ.]
- Alibi Dzhangildin, 1961 - *Alibi Dzhangildin.* Documents and materials [Documents and materials]. Almaty "Nauka", 1961. 217 p. [in Russ.]
- Izhanov, 2016 - *Izhanov Z.* Tobaniyaz [Tobaniyaz]. Almaty: Olke, 2016. 279 p. [in Kazakh].
- Kazakh SSR tarihy, 1981 - *Kazakh SSR Tarihy* [History of the Kazakh SSR]. Vol. 4. Almaty: Gylym, 1981. 676 p. [in Kaz.]
- Khaidaruli, 1997 - *Khaidaruli S.* Kandy asu [Bloody pass]. Almaty: Olke, 1997. 164 p. [in Kaz.]
- Omarbekov, 1994 - *Omarbekov T.* Zobalan (Kushtep ұzhymdastyruға karsylyk. 1929-31 zhyldary bolgan halyk narazylygy) [Hardships (Resistance to forced collectivization. Popular protest of 1929-31).]. Almaty: Sanat, 1994. 272 p. [in Kaz.]
- Omarbekov, 1997 - *Omarbekov T.* 20-30 zhyldardagy Kazakhstan kasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20s and 30s.]. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. [in Kaz.]

Omarov, 1994 - *Omarov M.* The shot steppe [The shot steppe]. Almaty: Gylym, 1994. 104 p. [in Russ.]

Sariev, Omarov, 1995 - *Sariev I., Omarov M.* Oirandalgan Aday dalasy [Devastated Adai steppe]. Almaty: Atamura, 1995. 160 p. [in Kaz.]

Spanov, 1995 - *Spanov A.* Tobaniyaz [Tobaniyaz]. Aktau: Regional printing house, 1995. 120 p. [in Kaz.]

Zhanaev, 1998 - *Zhanaev T.* Tobaniyaz qystauy [Tobaniyaz wintering]. Almaty: Zhazushy, 1998. 144 p. [in Kaz.]

Zhumagulov, 1999 - *Zhumagulov B.S.* Kenes okimedinin agrarlyk sayasaty zhane Aday koterilisi (1922-1933) [Agrarian policy of the Soviet government and the Adayev uprising (1922-1933)] ...dissertation abstract. Almaty, 1999. 30 p. [in Kaz.]

Zhumagulov, 2021 - *Zhumagulov B.S.* Surqiya sayasat soykany. [Results of scandalous politics]. Almaty: Ysh qiyan, 2021. 312 p. [in Kaz.]